

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПОКАЗНИКІВ ЕМПАТІЙНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ТА ФАСИЛЯТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

У статті наведено результати дослідження кореляційних зв'язків показників емпатійних здібностей та фасиліативного потенціалу. Вивчено ступінь зв'язаності різних кластерів (до яких входять означені показники), проаналізована їх ієрархічна підпорядкованість.

Ключові слова: фасиліативний потенціал, емпатійні здібності, кореляційний аналіз, кластерний аналіз.

Розвиток як атрибут людського буття завжди був складовою процесу існування особистості та суспільства.

Сприяння розвитку іншої людини та відчуття на собі дієвості фасиліативних впливів виявляється в усіх сферах життєдіяльності, пов'язаних зі взаємодією людей і є одним з основних видів соціального досвіду. Висока динамічність сучасного суспільства, інтеграційні тенденції політичного та суспільного життя, глобальні зміни, що відбуваються в усіх сферах життєдіяльності, а особливо - гуманістичні нововведення в освітню сферу потребують всебічного та детального вивчення всього пласта інформації, пов'язаного з проблемою фасиліативності. А комплексне дослідження фасиліативності передбачає виявлення зв'язків цього феномену з іншими психологічними утвореннями.

Отже, на даному етапі роботи основною метою є встановлення особливостей взаємозв'язку показників фасиліативного потенціалу та емпатійних здібностей людини.

Зв'язок емпатії та фасиліативності відзначали багато дослідників. Вказувалось на емпатію як мотиваційний механізм допомоги - у тому числі й у розвитку людини, тобто фасилітації (Хоффман, С.К.Нартова-Бочавер, Аронфрід, Паскаль, Бетсон та ін.), як структурний компонент певного виду фасилітації (І.В. Жижина), як складову готовності педагогів до здійснення фасилітативної діяльності (Н.В.Носова), як особистісну передумову фасилітації (О.О. Кондрашихіна), як базову фасилітаційну установку (К. Роджерс), як умову здійснення фасилітації (О.Б. Орлов, М.А. Хазанова), емпатія та фасиліативність також розглядалися як зв'язані між собою психологічні феномени, що супроводжують прояви один одного (О.Н. Шахматова, І.В. Шуніна, О.Г.Врубльовська та ін.) тощо.

Таким чином, наявні в літературі відомості не потребують уточнення щодо існування зв'язку емпатії та фасиліативності, однак специфіка означеного зв'язку (сила, дискретність, особливості виникнення та співвідношення та ін.) викликає значний науковий інтерес.

Окреслимо наше розуміння фасиліативності як якості, що продукується фасиліативним потенціалом особистості. Фасиліативний потенціал (ФП) розглядається нами як єдність актуалізаційної та потенційної (ресурсної) складових. Актуалізаційна складова відповідає за актуалізацію, прояв ресурсів емоційних, когнітивних, вольових у напрямку сприяння розвитку іншої людини. У випадку нерозвиненості цієї складової, ресурси впливу на іншу людину, за їх наявності в особистості, можуть бути використані з інгібітною, маніпулятивною метою тощо. До актуалізаційної складової входять наступні компоненти.

Ціннісно-смысловий компонент (ЦСК) включає наявність у особистості цінності розвитку іншої людини, її смисл життя не лише у власних задоволеннях, але й у розвивальному впливові на інших людей, що не є прямим свідченням виключного служіння розвитку оточуючих, а лише вказує на розвиток іншого як цінність і смисл життя людини поряд з іншими її цінностями та смислами.

Потребово-мотиваційний компонент (ПМК) включає виражене бажання, потребу сприяти людям, радість і приємні враження від позитивних змін в іншій людині та ін.

Поведінковий компонент (ПК) включає активну допомогу іншим, що проявляється в конкретних вчинках, поведінці, причому ця допомога спрямована на благо людини, сприяє її особистісному зростанню. Ресурсна складова "відповідає" за потенційні можливості людини. Техніки, методики, способи фасилітації акумулюються в фасилітативному потенціалі людини, однак їх відтворення в процесі фасилітації не є простим репродукуванням, а опосередковується ситуаційними особливостями, переломлюється, трансформується особистістю фасилітатора тощо.

Емоційний компонент (ЕК) включає вміння підтримати іншу людину на емоційному рівні, поспівчувати, підбадьорити, підняти настрій, створити гарну емоційну атмосферу тощо.

Когнітивний компонент (КК) включає знання в області міжособових відносин, вміння надати цінні поради, показати можливі виходи з певної ситуації, допомогти в вирішенні складної життєвої задачі.

Вольовий компонент (ВК) включає вміння змусити себе зробити щось для іншої людини, навіть якщо це досить важко, або ж, навпаки, стримати себе і не допомагати кому-небудь (наприклад, рідній чи близькій людині) тільки для того, щоб вона сама чогось навчилася, зробила власний самостійний вчинок.

Емпатія та фасиліативність є психологічними якостями особистості, які найбільш виражені в представників соціономічних професій (О.О. Кондрашихіна, К. Роджерс, І.В. Жижина, О.Н. Шахматова, І.В. Шуніна, О.Б. Орлов та ін.), є їх професійно важливими якостями. Саме тому вибірку дослідження було вирішено сформуувати з осіб, що обрали таку "допомогальну" професію. Таким чином, вибірку дослідження склали студенти денної та заочної форм навчання Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського (281 особа).

Для розв'язання поставлених у дослідженні завдань було відібрано такі психодіагностичні інструменти: "Тест-опитувальник фасиліативного потенціалу особистості" (М.І. Казанжи), "Методика діагностики рівня емпатійних здібностей" (В.В. Бойко) [9]. Обрані методики мають задовільні психометричні характеристики щодо їх надійності та валідності. Доцільність обрання саме цих вимірювальних інструментів зумовлена як необхідністю вивчення взаємозв'язку між показниками фасиліативного потенціалу та емпатії, так і потребою співставлення наших

експериментальних даних та результатів, отриманих іншими дослідниками для глибшого описання психологічних якостей фасиліативної особистості.

Статистична обробка здійснювалась за допомогою комп'ютерної програми SPSS 13.0 for Windows. Використовувались кореляційний та кластерний види аналізу даних.

Представимо результати кореляційного аналізу між показниками фасиліативного потенціалу особистості та параметрами емпатійних здібностей (див. табл. 2). При проведенні кореляційного аналізу було використано коефіцієнт кореляції Спірмена, основою для його обрання були результати перевірки нормальності розподілу з застосуванням критерію Колмогорова-Смірнова (див. табл. 1).

Доречно відмітити, що саме за допомогою кореляційного аналізу можна вивчати те, що ми не можемо чи ще не навчилися контролювати (Лі Кроїбах), а цінність отриманих результатів важлива для прогнозування успішності в певному виді діяльності [3, С.330].

Таблиця 1

Результати застосування критерію Колмогорова-Смірнова

	Normal Parameters		Most Extreme	Differences		Kolmogorov-Smirnov Z	Asymp. Sig. (2-tailed)
	Mean	Std. Deviation	Absolute	Positive	Negative		
ЕК	22,3452	3,81703	0,066	0,054	-0,066	1,112	0,169
КК	20,5836	3,56385	0,092	0,092	-0,063	1,538	0,018
ВК	19,5125	4,13185	0,080	0,039	-0,080	1,334	0,057
ПК	20,3665	4,00947	0,086	0,049	-0,086	1,440	0,032
пмк	16,8434	3,55624	0,097	0,045	-0,097	1,630	0,010
цск	19,8790	4,15068	0,095	0,047	-0,095	1,597	0,012
РКЕ	3,1352	1,27736	0,164	0,129	-0,164	2,743	0,000
ЕКЕ	3,7544	1,47848	0,157	0,104	-0,157	2,627	0,000
ІКЕ	3,3737	1,66451	0,127	0,112	-0,127	2,130	0,000
УЕ	3,6370	1,29418	0,158	0,141	-0,158	2,657	0,000
ПЗЕ	2,7794	1,25117	0,160	0,160	-0,143	2,688	0,000
ІЕ	3,3843	1,47659	0,139	0,126	-0,139	2,322	0,000
РЕ	20,0463	4,34593	0,074	0,074	-0,059	1,234	0,095

Показники потенційної складової ФП (емоційний, когнітивний, вольовий) виявляють меншу кількість значущих кореляційних зв'язків з параметрами емпатії, ніж показники актуалізаційної складової (поведінковий, потребо-мотиваційний, ціннісно-смысловий).

Серед потенційних показників фасиліативного потенціалу найбільшу кількість зв'язків з параметрами емпатії виявляє емоційний компонент, адже і ЕК, і показники емпатії за суттю є параметрами емоційної сфери людини.

Таблиця 2

Значимі коефіцієнти кореляції між компонентами фасиліативного потенціалу особистості та показниками емпатійних здібностей

		Показники фасиліативного потенціалу особистості					
		ЕК	КК	ВК	ПК	ПМК	ІДСК
Показники емпатійних здібностей	РКЕ	165**		137*	146**		142*
	ЕКЕ					152*	132*
	ІКЕ	215**	130*		123*	155**	
	УЕ	173**			197**	179**	
	ПЗЕ	129*				174*	148*
	ІЕ	347**		125*	209**	197**	134*
	РЕ	346**		191**	242**	314**	208**

Примітка: 1) знак "*" - значуща відмінність ($p < 0,05$); знак "**" - висока значима відмінність ($p < 0,01$); 2) $n = 281$ досліджуваних; 3) ФП - фасиліативний потенціал особистості; 4) РКЕ - раціональний канал емпатії, ЕКЕ - емоційний канал емпатії, ІКЕ - інтуїтивний канал емпатії, УЕ - установки, які сприяють емпатії, ПЗЕ - проникаюча здатність в емпатії, ІЕ - ідентифікація в емпатії, РЕ - рівень емпатії.

Цікаво, що емоційний показник емпатії (ЕКЕ) не пов'язаний з однойменним компонентом фасиліативного

потенціалу (ЕК), хоча ЕК додатно корелює з усіма іншими показниками емпатійних здібностей. Очевидно, що психологічний зміст ЕК значно ширший і включає більший перелік емоційних реакцій, ніж здатність емпатуючого входити в емоційний резонанс з навколишніми – співпереживати та співчувати їм, тому й відсутня узгоджена зміна цих двох ознак.

Емоційний компонент емпатії (ЕКЕ) пов'язаний додатно з переважною більшістю показників актуалізаційної складової фасиліативного потенціалу, а саме з потребово-мотиваційним та ціннісно-смысловим його компонентами. Отриманий результат знаходить підтвердження в наявних у літературі відомостях щодо спонукальної сили емпатійних переживань у допомозі іншому (Shotland et al., 1979; Batson, Duncan, Ackerman, Buckley, Birch, 1981; Krebs, 1975 та ін.) [10, С.472-475], тобто емпатійні переживання є одним з досить потужних мотиваційних механізмів фасиліативної поведінки.

Водночас така узгоджена взаємозміна емпатійних та потребово-мотиваційних, ціннісно-смыслових мотиваційних показників ФП (прямий додатний кореляційний зв'язок) не свідчить про входження емпатії до структури фасиліативного потенціалу (що підтверджується наведеними нижче результатами кластерного аналізу). У цьому контексті доречно навести думку О.М. Леонтьєва – емоційні явища хоча і виконують важливу функцію в мотивації діяльності, але самі не є мотивами [1, С.261].

На принципову відмінність смыслової та емоційної сфер звертає увагу і Д.О.Леонтьєв [6, С.161-165]. Існують і інші погляди. Так, І.В.Жижина включає емпатію в структуру педагогічної фасилітації поряд з комунікативними здібностями, рефлексією, лідерством та екстраверсією-інтроверсією [4, С.46]. Ця точка зору не є діаметрально протилежною наведеної. Якщо розглядати фасилітацію як процес, то емпатія може бути його складовою частиною на певному етапі чи постійно. Саме на динамічному, а не статичному характері емпатії наголошують і О.Б.Орлов та М.О. Хазанова [8, С.69]. О.Г. Врубльовська [2, С.56], відзначає групу емоційно-чуттєвих феноменів, які впливають на взаємне особистісне зростання людей (сюди входить і емпатія) та відзначає їх зв'язок з ціннісно-смысловією сферою суб'єкта спілкування.

Прогнозовано є відсутність кореляційних зв'язків між когнітивним компонентом ФП та показниками мотиваційної емпатії (крім її "інтуїтивного каналу"). Цей факт випливає з психологічного змісту КК та всіх параметрів емпатії. Дійсно, когнітивний компонент ФП включає знання в області міжособових відносин, вміння надати цінні поради, показати можливі виходи з певної ситуації, допомогти у вирішенні складної життєвої задачі, тобто загалом це такі когнітивні здібності особистості, які не залежать від її емпатійних особливостей і взагалі можуть бути використані не тільки з метою фасиліативної підтримки (власне тому цей компонент відноситься до потенціальної складової ФП).

У кандидатській дисертації [5, С. 106] вивчався зв'язок фасиліативності та показників емпатії, а також особливості емпатії в осіб з певною специфікою фасиліативності. Поштовхом для подальших досліджень у цьому напрямку стали роздуми щодо значущості емпатійних проявів у процесі фасилітації, а, відтак, необхідність глибшого розкриття взаємозв'язку цих феноменів. Були також і інші причини. Зокрема, розробка фасиліативності в рамках іншого теоретичного конструкту та вивчення емпатії з принципово відмінної теоретико-методологічної точки зору. Побіжно торкнемось результатів попереднього дослідження в порівнянні з отриманими нині. Зазначимо, що на тому етапі фасиліативність розглядалася як властивість особистості, як єдність емоційного, когнітивного, дійового та регулятивно-вольового компонентів. За їх сумою можна було встановити загальний показник фасиліативності. Кореляційний аналіз з показниками емпатії (когнітивним, емоційним, предикативним, дійовим та загальним показником) показав, що лише загальний показник емпатії пов'язаний з усіма параметрами фасиліативності. Найменшу кількість та силу зв'язків з показниками фасиліативності демонструють дійова та когнітивна емпатія, а загальний показник фасиліативності пов'язаний додатно з загальним рівнем емпатії, емоційним та предикативним параметрами емпатії. Факторний аналіз [5, С.124] взагалі відсіює показники емпатії і до фактору фасиліативності ввійшли лише показники формально-динамічні та якісні показники фасиліативності, а інші фактори утворені показниками методик, що ввійшли в експеримент. Однак, особливості підпорядкованості параметрів фасиліативності та емпатії залишилися поза межами розгляду.

Наразі вивчення фасиліативного потенціалу особистості дає змогу диференційовано підійти до діагностики фасиліативних проявів у осіб, для яких не є характерним прояв цієї якості протягом усього життя, у переважній більшості ситуацій, тобто як властивості особистості (з точки зору загальної психології). Таким чином, отримані результати діагностики можна віднести до загального контингенту досліджуваних.

Задля поділу вихідної множини показників на відмінні групи було вирішено застосувати кластерний аналіз, оскільки ця комбінаторна процедура має простий, наочний результат та її застосування не призводить до втрати вихідної інформації про відмінності об'єктів чи кореляційні ознак. Крім того, кластерний аналіз дозволяє впорядкувати об'єкти в порівняно однорідні класи на основі попарного їх порівняння та відображає ступінь зв'язаності різних кластерів, включаючи випадки ієрархічної підпорядкованості кластерів [7, С.239-332].

За табл. 3 послідовності агломерації різке зменшення величини кореляції між кластерами спостерігається після кроку 8-9 (коефіцієнти кореляції не мають статистичної значущості для даної кількості досліджуваних). Тому кількість кластерів буде: $12-8(9)=4(3)$. Виходячи зі змістовних міркувань можливості інтерпретації, у даному випадку доцільно виділити 3 кластери.

Таблиця 3

Послідовність агломерації в кластерному аналізі показників фасиліативного потенціалу та емпатії

Stage	Cluster Combined		Coefficients	Stage Cluster First Appears		Next Stage
	Cluster 1	Cluster 2		Cluster 1	Cluster 2	
1	1	4	,660	0	0	5
2	12	13	,609	0	0	6
3	5	6	,501	0	0	4
4	3	5	,462	0	3	8
5	1	2	,456	1	0	8

6	9	12	,405	0	2	7
7	7	9	,319	0 6		10
8	1	3	,312	5 4		11
9	8	10	,252	0	0	10
10	7	8	,187	7	9	11
11	1	7	,147	8	10	12
12	1	11	,120	11	0	0

Показники фасиліативного потенціалу та емпатії утворюють два різних кластери. Так, до першого кластеру входять всі показники ФП. Цікавим є те, що ресурсна та актуалізаційна складові ФП розподілилися дещо відмінно від висуного теоретичного конструкту. Зокрема, емоційний, когнітивний та поведінковий компоненти утворюють один з підкластерів цього кластеру, а інший складають потребово-мотиваційний, ціннісно-смысловий та вольовий компоненти. Водночас результати кластерного аналізу підтверджують цілісність феномену фасиліативності – не дивлячись на тісний зв'язок з емпатією жоден з показників ФП не ввійшов до кластеру емпатії (і навпаки), а тісний взаємозв'язок мотиваційної сфери людини з її вольовими особливостями відзначається багатьма дослідниками.

Показник "проникаюча здатність в емпатії" (ПЗЕ) взагалі не входить до жодного з двох основних кластерів – емпатії та фасиліативності, а тим більше не є складовою кластеру емпатії (показником якої являється), а приєднується на останньому кроці агломерації і є єдиним показником, що входить у третій кластер. Детально розглянувши психологічний зміст параметра ПЗЕ слід відмітити, що "проникаюча здатність в емпатії" розглядається автором методики як "важлива комунікативна властивість, яка дозволяє створювати атмосферу відкритості, довірливості, душевності" [9, С.489], тобто не є власне стрижневим (якісним) показником емпатії, вираженість якого достовірно свідчить про її наявність. О.Б.Орлов, М.О. Хазанова [8, С.71] вважають, що акцент на поведінковому, комунікативному компоненті емпатії призводить до вихолощування власне первинної, емоційної суті емпатії і взагалі до відчуття внутрішньої спустошеності людини за домінування саме цього компонента.

Загалом, проведене дослідження дало змогу дійти наступних висновків.

1. Результати кластерного аналізу показали, що параметри фасиліативності утворили окремий кластер, що свідчить про цілісність феномена фасиліативності (не зважаючи на його складну інтегративну будову). Водночас параметри актуалізаційної та потенційної складових фасиліативного потенціалу згрупувалися дещо відмінним чином від запропонованого першопочатково теоретичного конструкта. Цей результат пояснюється відсутністю багатого досвіду "допомагаючих" відносин у досліджуваних, який набувається з віком.

Параметри емпатії також утворили окремий кластер, однак показник "проникаюча здатність в емпатії" не ввійшов до нього, що свідчить про його сутнісну відмінність.

2. Кореляційний аналіз показав зв'язаність феноменів емпатії та фасиліативності: існують значущі додатні зв'язки між переважною більшістю показників емпатії та фасиліативного потенціалу. Однак, "когнітивний компонент фасиліативного потенціалу" додатно пов'язаний лише з "інтуїтивним каналом емпатії".

3. Особливо слід відмітити тісні кореляційні зв'язки показників актуалізаційної складової фасиліативного потенціалу та параметрів емпатії. Цей факт ще раз підтверджує важливу мотиваційну роль емпатійних здібностей у фасиліативній поведінці особистості. Водночас ймовірним є позитивний вплив особистісних цінностей фасилітації на інтенсивність, силу та глибину емпатійних переживань. На підтвердження цієї думки, особливого акценту заслуговує результат щодо додатного зв'язку емоційного компонента емпатії (як стрижневого на думку багатьох дослідників) лише з ціннісно-смысловим та потребово-мотиваційним параметрами фасиліативного потенціалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вилюнас В. Психология эмоций / В. Вилюнас. – СПб.: Питер, 2006. – 496 с.
2. Врублевская Е.Г. Развитие способности педагогов к фасилитирующему общению: Учебное пособие / Е.Г. Врублевская – Хабаровск: Изд-во "Колорит", 2001. – 182 с.
3. Гудвин Дж. Исследование в психологии: методы и планирование / Дж. Гудвин. – [3-е изд.] – СПб.: Питер, 2004. – 558 с.
4. Жижина И.В. Психологические особенности развития фасилитации педагога: дис. на здобут. вчен. ступ. канд. психол. наук: 19.00.07 / И.В. Жижина. – Екатеринбург, 2000. – 153 с.
5. Казанжи М.И. Психологічні особливості фасиліативності як властивості особистості: дис. на здобут. вчен. ступ. канд. психол. наук / 19.00.01 – загальна психологія, історія психології / М.І. Казанжи. – Одеса, 2006. – 252 с.
6. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2007. – 511 с.
7. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных. Учебное пособие / А.Д. Наследов. – СПб.: Речь, 2006. – 392 с.
8. Орлов А.Б., Хазанова М.А. Феномены конгруэнтности и эмпатии / А.Б. Орлов, М.А. Хазанова // Вопросы психологии. – 1993. – №4. – С. 68-73.
9. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / [Под ред. Д.Я. Райгородского]. – Самара: Изд. Дом "БАХРАХ-М", 2002. – 672 с.

10. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – [2-е изд.] / Х. Хекхаузен. – СПб.: Питер; М.: Смысл, 2003. – 860 с.

Подано до редакції 12.09.2011
